
Asim Mujkić

Bosna i Hercegovina između etničke i etičke jednakosti: zajednica (ne)ravnopravnih naroda i diskriminiranih građana

U svjetlu «druge faze pregovora» o ustavnim reformama, koja će se, kako se čini, voditi nakon izbora 2006. godine, treba postaviti ključno pitanje za ustavnu budućnost Bosne i Hercegovine. Ono glasi: ima li građanin BiH pravo protiv diskriminacije po etničkom principu u javnom i političkom životu? Drugim riječima, ima li građanin pravo izaći iz nametnutog konteksta «etničke jednakosti» i zahtijevati «etičku jednakost» po kojoj je svaki građanin jednak u svom ljudskom dostojanstvu i slobodi da sam odlučuje o pitanjima vitalnim za njegov individualni samorazvoj. Mišljenja sam da će, a nadam se da ću u tekstu koji slijedi to i pokazati, svaka reforma najvišeg državnog zakona koja neće uzeti u obzir ovaj princip liberalne demokratije završiti daljnjim odgađanjem demokratije odnosno učvršćivanjem diskriminatornog etnopolitičkog poretka.

Nažalost, kao gotovo i svaka ideja u Bosni, i ova ideja etičke jednakosti građana doživjela je svoje krajnje iskrivljenje. Nameće se uvjerenje da se, s obzirom na to da na tom principu insistiraju neki od etno-ideologa «najvećeg» bosanskohercegovačkog naroda, u jednom multietničkom društvu taj princip ne može provesti a da ne postane manipulativnom politikom majorizacije, pa tako dolazimo do svojevrsnog apsurdnog zaključka da «jedan od većih problema današnje Bosne i Hercegovine upravo i leži u paradoksu: potpuno isti politički učinak ostvaruju i nacionalisti, koji se zalažu za apsolutnu dominaciju kolektivnih, etničkih prava, i njihovi 'rivali', koji su za apsolutnu dominaciju individualnih ljudskih prava. Rezultat njihovih zalaganja je jasno vidljiv - betoniranje postojeće ustavne strukture BiH»¹. Na sličan način

¹ Senad Pećanin, «Jedan čovjek - jedan pas», *Dani*, 20.1.2006.

ukazuje se: «U istom pravcu Špoticanja Hrvata i Srba na secesionizam: A.M.Ć vodi sve češće i tvrdoglavije (a sve ispraznije) opetovana ideja jedan čovjek jedan glas, kao formula za razrješenje aktualne političke krize i stanja besperspektivnosti. Ona, sasvim pogrešno, počiva na uvjerenju da se drugoga može prisiliti na političku opciju koja mu ne odgovara, a pri tome se na proziran način koristi politička leksika zapadne demokracije.»² Iako su strahovi od manipulacije opravdani, mislim da oni nisu i valjani argumenti.

Ma kako «prazna», leksika zapadne demokratije pokazala se solidnijim temeljem progressa unatoč povremenim iskušenjima. S druge strane, kao osoba koja je samim svojim imenom «markirana» kao Bošnjak, postavljam pitanje - da li smijem uopće, u multietničkoj Bosni i Hercegovini, govoriti o modelu etičke jednakosti građanina a da ne budem prokazan kao unitarist? Da li to znači da se za «građansku opciju» ne mogu zalagati oni nepovratno etnički markirani kojima «biologija» već nekako predodređuje «ideologiju»? Kao čovjeka privrženog liberalnodemokratskim filozofskim nazorima, takvo «biologističko» diskreditiranje vrijeđa; ono vrijeđa moju slobodu izražavanja i moje ljudsko dostojanstvo. Navedene «strahove» ipak smatram razumljivim jer potiču iz konteksta jedne razorene društveno-političke zajednice koja počiva na etničkoj diskriminaciji proizvedenoj, prije svega, ilegalnom upotrebom oružane sile i genocidom, a potom i diskriminatornim ustavnopravnim naslijeđem moderne bosanskohercegovačke političke zajednice, što je u većini slučajeva preferiralo etničku nad etičkom jednakošću.

Međutim, da bismo pokušali rasplesti ovu, po mom mišljenju, lažnu dilemu: *prioritet kolektiva ili prioritet građanina* - ne bi bilo zgoreg učiniti mali pregled dosadašnjeg modernog artikuliranja i samorazumijevanja Bosne i Hercegovine. U svojoj posljednjoj knjizi Mirko Pejanović bosanskohercegovačku političku zajednicu shvaća kao dvojako određenu. On kaže: «BiH je na ravni civilizacijskih dostignuća ... određena dvostruko. Istovremeno je i država svojih slobodnih građana i država ravnopravnih naroda koji u njoj žive»³. Kao politolog uporište za takvo razumijevanje nalazi u tumačenju najviših političkih akata koji su artikulirali politički identitet Bosne i Hercegovine od Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a do Dejtonskog sporazuma. Da je Bosna i Hercegovina istovremeno i država svojih građana, ali i država ravnopravnih naroda koji u njoj žive, Pejanović

² Dubravko Lovrenović, «Zašto jedni drugima pripovijedamo različite povijesti?», *Dani*, 3.3.2006.

³ Mirko Pejanović: *Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu* (Sarajevo: Šahinpašić, 2005), 248.

nalazi potvrdu u svakom od ovih najvažnijih političkih dokumenata - temelja bosanskohercegovačkog političkog subjektiviteta.

Dakle, moderna Bosna i Hercegovina ima svoje utemeljenje u dva dokumenta - u Rezoluciji I zasjedanja ZAVNOBiH-a, kojom se «promovira politička ravnopravnost naroda»⁴, te Deklaraciji o pravima građana s II zasjedanja ZAVNOBiH-a. Upravo na podlozi ovakvog dvojakog određenja bosanskohercegovačke političke zajednice, imajući u vidu poluvjekovno političko iskustvo, a upravo u cilju saznavanja kuda treba da idemo treba podvući nekoliko sljedećih momenata. Naime, s izuzetkom perioda rigidnog totalitarizma neposredno nakon rata - kada se naglaskom na 'klasno pitanje' pokušao prevazići etnički antagonizam - političko samorazumijevanje Bosne i Hercegovine sve do današnjeg dana fokusiralo se gotovo isključivo oko ideje *ravnopravnosti naroda* (ideje etničke jednakosti), a ne oko ideje *jednakosti građana* (etičke jednakosti). Iskazano terminima savremene političke filozofije, može se zaključiti da su principi na kojima je počivala bosanskohercegovačka politička zajednica uvijek počivali na principima *etničke* jednakosti, jednakosti kolektiviteta, a ne na principima *etičke* jednakosti, jednakosti individualnih građana. Premda su sva ustavna određenja Bosne i Hercegovine od 1946. do 1995. preferirala ovu *dvostrukost* građana i naroda, u autoritarnim društvenim praksama socijalizma i etnonacionalizma politička jednakost građanina nije bila ništa više do praznog pojma. Marginalizacija kategorije građanskog te usredotočenost na modele koncepcije političke ravnopravnosti etničkih kolektiva - počev od famoznog *etničkog ključa* kojega su inaugurirale vlasti socijalističke BiH, učinila je diskriminatorne prakse prema građaninu samorazumljivim, štaviše reducirale su samu mogućnost političkog djelovanja i artikulacije na etničku determinantu već u doba socijalizma. U zemlji u kojoj je ionako vladao represivni jednopartijski sistem to vrlo usko polje političkog djelovanja građanina je dodatno bilo suženo *etničkim filterom* koji je zamišljen da osigura političku ravnopravnost, ne individua - građana, već kolektiva odnosno naroda, ustvari etničkih grupa.

Socijalistička određenja Bosne i Hercegovine kao zajednice ravnopravnih naroda tako su, zasigurno ne htijući, stvorila preduvjete za *politizaciju etničkih grupa*. Politička podobnost i čak političko podsticanje etničke različitosti kao jedinog, etabliranog načina političkog djelovanja uopće, učinili su da se s padom socijalističkog samoupravnog sistema političko organiziranje shvati gotovo isključivo kao etničko-političko organiziranje. Pejanović je zasigurno u pravu kada u političkom smislu Bosnu određuje dvojako, međutim isto tako historija BiH u posljednjih pedeset godina pokazuje šta se

⁴ Ibid., 249.

dešava kada ta dva određenja ne tretiramo jednako, nego jedan izdvajamo kao vladajući princip - ravnopravnost kolektiviteta, a drugi marginaliziramo - jednakost individualnih građana. Potpuna politička irelevancija građanskog u političkoj praksi socijalističke Bosne učinila je prijelaz sa socijalizma u nacionalizam sasvim normalnim. Oba sistema su totalitarna jer ni jedan ni drugi nikakvog značaja ne pridaju slobodnom građaninu nego uvijek samo nekom kolektivu. Gubljenje jakog autoritarnog političkog okvira, kakav je bio jugoslavenski i socijalistički s kraja osamdesetih, rezultiralo je 1990. godine potrebom za političkim potvrđivanjem «etničke jednakosti», ovaj put u atmosferi straha i neizvjesnosti. «Pad komunizma je sobom donio grčevitu potrebu traženja svog mjesta i na zemlji i u zakonu. Kraj rata je osvanuo sa narodima koji su kao 'većinski narodi' ponovo našli i oteli, vojnim pohodima prisvojili, ali isto tako i izgubili svoje teritorije. Takve nacionalne teritorije prije rata nisu postojale niti su mogle postojati, a vjerovatno su bez rata teško mogle i nastati.»⁵ Narodi su trebali biti učvršćeni, *samostojni* u svojoj ravnopravnosti, pored sistematične političke proizvodnje kulturalnih razlika trebali su još postati i neovisnim političkim subjektima da bi i dalje mogli biti ravnopravni. Za postizanje punog političkog subjektiviteta, ili pune političke jednakosti, bilo je neophodno *teritorijalno* zaokruženje. Povlašćivanje koncepcije ravnopravnosti naroda, političko prakticiranje i afirmacija tih razlika kao preduvjeta osobitosti - narodnoga samoodređenja - koja bi morala biti priznata i na taj način dovedena u odnos «ravnopravnosti» s drugima, tako je, na prvi mig krize, poprimilo logičan slijed - za sve nas izuzetno tragičan - rezultirajući u ratnoj uspostavi teritorijalnih cjelina, etničkih entiteta. Glasanje za takozvane «nacionalne stranke» od 1990. godine pa do danas tako je svojevrsno ritualno ponavljanje čina etničkog samoodređenja, etničke samoafirmacije u konstelaciji političke zajednice ravnopravnih naroda. Zašto bi danas ideologija *narodnog samoodređenja* utemeljena na ratnoj teritorijalizaciji etnopolitičkih poduzetnika bila presudna?

Moglo bi se reći da je u pitanju „nalog realnosti“. Često se prigovara, između ostalog i autoru ovih redaka, da sva priča oko „etničke jednakosti“ lijepo zvuči u teoriji, međutim treba osluhnuti praksu koja po svemu sudeći nije sklona takvim „teorijskim recepturama“. Priziva se „promišljanje prakse“, pri čemu se po mom sudu zaboravlja da je većina „praksologa“ ove realnosti na koju se referira na haškoj optuženičkoj klupi ili u bjekstvu. Hoću reći, svaki put kad „prizivamo“ realnost u diskurs, kada se na nju referiramo, ustvari prizivamo samo i uvijek određene diskurzivne obrasce tumačenja „realnosti“ koji su, barem kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, uvijek oskudni i reducirajući. Zašto je pogrešno, u promišljanju mogućih pravaca

⁵ Ugo Vlaisavljević, «Ustav i zemljišni posjed», *Status* br. 9, Mostar, 2006 (166-176); 168.

transformacije bosanskohercegovačkog društva u cjelini, pozivati se na „realnost“ i iz nje „izvlačiti argumentaciju“ o tome kako jeste sa stanjem stvari u našem društvu? Najprije stoga što činjenice, same po sebi, ne govore. Jezik je taj koji govori, odnosno određeni diskurzivni okvir sa svojim, manje-više, unutar sebe koherentnim skupom pojmova, metafora, fraza, obrazaca tumačenja koje koristi određena društvena grupa. Još od Hegelove *Fenomenologije duha* jasno je da „ne postoji ‘suština’ svijeta koja bi nam nametala jedan skup opisa a ne neki drugi; namjesto toga, mi klasificiramo, opisujemo i objašnjavamo svijet u pojmovima koji za nas imaju najviše smisla s obzirom na to što želimo učiniti i postići“⁶. Tako da kada promišljamo o modelima društvene transformacije u BiH ne pitamo se prethodno da li taj model „odgovara“ realnom stanju stvari (na terenu). Moje epistemološko ishodište je pragmatističko, odnosno socijal-konstruktivističko, pa se stoga pitam kakvo bi značenje određeni model društveno-političkog rearanžiranja imao u tom kontekstu, odnosno kakvu bi vrstu društvenog djelovanja on izazvao, a zatim (jedno nezaobilazno pitanje iz Uvoda u savremenu političku filozofiju) kako ta koncepcija djeluje u odnosu na političku moć. Smatram da bi koncepcije koje se pozivaju na uvažavanje „tekovina etničke teritorijalizacije“ i povlaštenu poziciju etničkog principa bile uzrokom niza diskriminatornih društvenih praksi, s jedne, te nastavile podupirati proizvodnju etnopolitičkih ideoloških okvira među oligarhijama koje nazivam „proizvoditeljima nacija“, s druge strane. Takav model bi ohrabrivao daljnju političku proizvodnju kulturnih razlika dalje usmjeravajući konstrukciju homogenih, međusobno odjelitih političkih prostora, sistematski konstantno preusmjeravajući fokus političkog diskursa s pitanja društvene pravde na pitanja „nacionalnih nepravdi“.

Nije li se rezon stalnih ustupaka takvim modelima - proizvodima represivnih i totalitarnih praksa elita, već odavno pokazao kao neuspješan? Vidjeli smo da su se zaključci Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u kojim Pejanović vidi dvostruko samorazumijevanje Bosne i Hercegovine kao države jednakih građana i ravnopravnih naroda nakon pedesetogodišnje prakse ‘izrodili’ u sljedeće: koncepcija političke ravnopravnosti naroda ili koncepcija etničke jednakosti koja je bila povlaštena u odnosu na koncepciju jednakosti građana nije mogla garantirati političku ravnopravnost građana odnosno etičku jednakost svakog bosanskohercegovačkog građanina u njegovom ili njenom dostojanstvu i slobodi. Zato je Bosna i Hercegovina i u svojoj socijalističkoj i u svojoj etnonacionalističkoj formi bila *neslobodno* društvo koje je uvijek davalo političku vlast kolektivu odnosno političkim

⁶ Terry Pinkard, *Hegel's Phenomenology / The Sociality of Reason* (Cambridge University Press, 2005), 49.

elitama koje vode kolektiv nad građaninom pojedincem. U tome je uzrok svih naših disfunkcionalnosti, kako onih bivših tako i onih današnjih. Bosna i Hercegovina je tako država «ravnopravnih» naroda i neslobodnih građana.

Možemo li, upravo možda radi postizanja i „ravnopravnosti naroda“ u posegnuti ne za kolektivnim, već, ma kako paradoksalno zvučalo, za individualnim ljudskim pravima i slobodama? Naravno, svjedoci smo da se protiv ljudskih prava i sloboda građana, suprotno duhu Deklaracije II zasjedanja ZAVNOBiH-a, uvijek vodila sistematična ideološka kampanja. U ideološki povlaštenim obrascima etička jednakost građana bila je omalovažavana. Tako se, naprimjer, govorilo da se čovjek u svoj punini svoje ljudskosti i slobode ostvaruje samo kroz klasno samoodređenje, kroz proces kojega mudro vodi avangarda radničke klase, ili samo kroz narodnosno samoosvješćenje ili narodno samoodređenje, koji je proces kojega vodi avangarda te nacije koju obično zovemo «nacionalnom partijom». Decenije omalovažavanja učinile su i to da se princip etičke jednakosti, ili princip «jedan čovjek - jedan glas», može shvaćati neobavezno, za «naše prilike» neupotrebljivim, ili, u najboljem, podjednako razornim za BiH kao i princip etničke jednakosti, što možemo danas čuti i kod najdobronamjernijih intelektualaca. Naravno da takva mišljenja ne možemo prihvatiti za argumente iz najjednostavnijeg razloga - pobijamo već unaprijed ono što bismo tek trebali dokazati, odnosno već unaprijed pobijamo koncepciju koju nikada u povijesti nismo imali na djelu.

Ja ću tvrditi obrnuto - uprkos tom omalovažavanju i, što je još gore, pravnom marginaliziranju, *građanin BiH mora htjeti ustavni poredak koji će ta prava i slobode bezuvjetno štiti čak i kada je ogromna većina javnosti sklona da ih zanemaruje*, da njima manipulira, da ih omalovažava i blati. Ukoliko je bosanskohercegovačko društvo pluralno, a jeste, utoliko više jedan takav ustavni poredak trebamo htjeti jer «poštovanje individualnih sloboda obezbjeđuje *modus vivendi* koji je neophodan za stabilnost pluralističkih društava. Ono također obezbjeđuje da većina stanovništva, a ne samo članovi ideoloških grupa koji su privremeno dominantni, može relativno da napreduje»⁷.

Drugim riječima, ni u kojem smislu ne može biti legitiman prigovor koji kaže da *većina građana BiH* (a kada kažemo BiH danas mislimo na BiH kao etnopolitički konstrukt koji se putem represivnog diskriminatornog aparata održava na vlasti uz pomoć povremenog zastrašivanja i etno-religijske homogenizacije) *ne želi građansku BiH*, pa onda treba da počnemo potragu za *modusom vivendi* na osnovu trenutnog stanja normativnih opredjeljenja većine, stanja stvorenog stravičnim ratom, održavanog represivnim mehanizmima segregacije, koji bi, eto, zadovoljio «sve strane

⁷ Džozef Raz, *Etika u javnom domenu* (Podgorica: CID, 2005), 112.

u sporu». Mi u Bosni i Hercegovini ne možemo se naprosto određivati o tome želimo li podržati *pravo građanina na samoodređenje* koje se temelji na koncepciji temeljnih ljudskih prava i sloboda koje imaju prioritet nad svim drugim formama samoodređenja. Ona *moraju biti zaštićena*, a s njima i pravo građanina na samoodređenje, i to na svim nivoima vlasti. «U politički suverenim grupama gdje se ljudi ne tretiraju kao jednaki građani s jednakom slobodom, unutarnji otpor prema osnovnim pravima ne može biti smatran izrazom slobodne volje ljudi.»⁸ Zašto? Kao prvo, riječ je o civilizacijskom postignuću, a ne prozirnom korištenju leksike zapadne demokratije, čije nas neuvažavanje baca upravo tamo odakle želimo pobjeći - u zapadni orijentalistički imaginarij Balkana kao mjesta milenijske tribalne mržnje. Kao drugo, odbacivanje etičke jednakosti neodgovorno je upravo prema «narodima» koje želimo zaštititi u svojoj opstojnosti. Naime, «zaštita mnogih najcjenjenijih građanskih i političkih prava u liberalnoj demokratiji opravdava se činjenicom da ona služe zajedničkom ili općem dobru»⁹, dakle dobru svih i svakoga u Bosni i Hercegovini ponaosob. Nasuprot tome, ustavna marginalizacija tih prava i sloboda i etnopolitička praksa koja se temelji na takozvanoj «zaštiti vitalnih nacionalnih interesa» iz godine u godinu pokazuje se kao protivna svakoj racionalnoj koncepciji zajedničkog ili općeg dobra. Zahvaljujući njoj stalno smo na rubu sukoba, živimo kao diskriminirani građani izloženi korupciji, samovolji i ideološkoj manipulaciji odabranih/izabranih zaštitnika nacionalnih interesa. Ne vidim zašto bismo «nagrađivali» one političke opcije koje ne vode brigu o općem dobru tako što bismo im pridavali status «realnog stanja stvari», odakle treba misliti svako moguće rješenje. Ne treba zaboraviti, na kraju, da «niti jedna osoba ne može biti slobodna izuzev u društvu slobodnih ljudi. Briga za individualnu slobodu vodi direktno brizi za stanje društva u cjelini»¹⁰, a etnopolitička BiH je možda država slobodnih pripadnika avangarde naroda, no nipošto nije, kako smo vidjeli, zemlja slobodnih ljudi, pa samim tim nije niti zemlja ravnopravnih naroda.

Sada da se vratimo izrečenim strahovima s početka teksta. Možemo postaviti legitimno pitanje: da li u političkoj zajednici koja se fokusira na pravo naroda na samoodređenje koje je teritorijalizirano ratom i postratnim diskriminatornim praksama - ma kako da su precizno izvagani mehanizmi reciprocitetne zaštite - istovremeno postignemo i ravnopravnost građana, odnosno da li istovremeno omogućujemo i pravo građanina na

⁸ Amy Gutmann, *Identity in Democracy* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003), 54.

⁹ Džozef Raz, *Etika u javnom domenu* (Podgorica: CID, 2005), 64.

¹⁰ Ibid., 140.

samoodređenje? I obrnuto, da li bi pomjeranjem težišta na pravo građanina na samoodređenje, težišta na etičku jednakost građana BiH svih ponaosob, dakle građana BiH bez obzira na njihove grupne lojalnosti, istovremeno bili u prilici da postignemo i koncepciju «ravnopravnosti naroda», ili «etničke jednakosti»?

Vrlo je teško dati jednoznačan odgovor. No jedno je sasvim izvjesno - barem nas na takav zaključak upućuje poluvjekovno iskustvo življenja u modernoj političkoj bosanskohercegovačkoj zajednici kojom vlada princip «etničke jednakosti» - u *Bosni i Hercegovini kao zajednici «ravnopravnih naroda» koji su zaposjeli teritorij građani su nejednaki, diskriminirani i značajno reducirani u opsegu svojih individualnih sloboda i prava*. Kao takva, Bosna i Hercegovina je u svom modernom samorazumijevanju država (ne)ravnopravnih naroda i neslobodnih građana. Ako je «jedan čovjek - jedan glas» neupotrebljiv ideološki koncept zamišljen da ostvari dominaciju jednog nad drugim narodima, koji je to onda prihvatljivi, a demokratski (valjda ćemo pokušati «bosanski čvor» rješavati u demokratskom ozračju, ili možda više ni to) legitiman princip? Možda ovaj postojeći po kojem jedan glas vrijedi jedan milion «naših», odnosno *tri glasa – tri miliona konstitutivnih*? Drugo, mislim da *problem ne leži u koncepciji «jedan čovjek - jedan glas», već u nepostojanju volje ili imaginacije da se nadiđe etnopolitički koncept koji taj princip iskrivljuje i pretvara ga u njegovu suprotnost*. U principu, aksiološka vrijednost rečenica ‘ne želim da mene Bošnjaka prema koncepciji «jedan čovjek - jedan glas» predstavlja neki Hrvat ili Srbin, i obrnuto’; ‘ne želim da mene bijelca predstavlja nekakav crnac’; ‘ne želim da mene Nijemca zastupa Židov’; ‘ne želim da mene muškarca predstavlja žena’, jest ista.

Liberalna demokratija može podnijeti razgovor o određenim kvotama zastupljenosti - etničkim, manjinskim, rodnim, *disability* kvotama i slično - ali nipošto u smislu po kojem bi takav pristup postao dominirajući da na kraju reducira artikulaciju političkih interesa i procedura demokratskog odlučivanja, ne u smislu koji bi ograničavao prostor za javnu raspravu omeđen arbitrarnim «zaustavljačima razgovora», kao što je princip «zaštite vitalnih nacionalnih interesa». Pogotovo ne ako bi se istrajavalo na teritorijalizaciji tog principa. U tome, na kraju, počiva i bit paradoksa s početka teksta. Naime, namjesto da nastojimo svoj politički sistem utemeljiti na zaštiti fundamentalnih vrijednosti iz kojih se deriviraju i kolektivna prava - etičke jednakosti, odnosno poštivanja individualnih sloboda - mi uporno pokušavamo iznaći mehanizme ustavnopravnog utemeljenja na izvedenim, partikularnim, često vrlo arbitrarnim vrijednostima kao što je etnička jednakost, pa fundamentalne vrijednosti demokratskog političkog sistema, samim time, postaju reducirane na partikularne - etničke vrijednosti. Drugim riječima, parafrizirat ću Ronalda Dworkina - religijska, ali i svaka druga

kolektivna afilijacija mora biti utkana u demokratiju, a ne obrnuto, kako je u današnjoj Bosni i Hercegovini, gdje je tkanina demokratije protkana tvrdim koncima etno-religijskog grupizma.

Da bih dalje obrazložio zašto smatram da pravo građanina na samoodređenje treba da prethodi pravu naroda na samoodređenje, moram se vratiti na početak teksta u kome sam izložio vlastiti strah da zbog činjenice da sam Bošnjak koji preferira opciju «jedan čovjek - jedan glas» ne budem automatski svrstan među «bošnjačke unitariste» koji praznom zapadnjačkom retorikom djeluju, ustvari, na potčinjavanju drugih etničkih grupa. Iako ni ovaj strah ne predstavlja validan argument, ja ću mu ipak pokušati izaći ususret tako što ću se «ukinuti u svom 'bošnjaštvu' (ma šta ono trebalo da bude)» i za dalje argumente, koje ću samo pojačavati sa svoje 'bošnjačke strane', koristiti ću se stavovima jednog Ukrajinca-Bosanca (neka mi Aleksandar Hemon oprostí što ga etnički markiram, ali smatram da je krajnje vrijeme da takvu vrstu samoodređivanja dovedemo do krajnjeg apsurd), danas naturaliziranog Amerikanca koji kaže:

«Trebaló bi biti očigledno da je bilo koje političko uređenje u kojem je najvažnija i najmanja moguća politička jedinica 'narod' suštinski antidemokratsko. Političke partije i institucije koje svoj legitimitet zasnivaju na predstavljanju 'naroda' nužno i neizbježno zanemaruju i narušavaju interese i potrebe pojedinca, bilo 'ostalíh', bilo onih pripadnika 'naroda' čiji interesi nemaju nikakve veze sa nacionalnim interesima pa tako nisu zastupljeni u rečenim institucijama i partijama. U slučaju Bosne i Hercegovine, svaka rasprava o promjeni Daytoná koja ne teži političkom uređenju zasnovanom na principu 'jedan građanin - jedan glas' je zamajavanje. (...) dokle god kolektivni interesi nadilaze individualne, dokle god su narodi, a ne pojedinci konstitutivni, niko se neće baviti pojedinačnim sudbinama, životima kojima je neophodan posao, škola, gradski prevoz, pozorište, hljeb, kafa, zdravlje, dostojanstvo u pojedinačnosti, hapšenje raskošne palete zločinaca itd. – ukratko ono što bi svojim građanima morala nuditi svaka država koja se usuđuje sebe nazivati demokratskom.»¹¹

Mnogi bi se složili s dijagnozom postojećeg problema ustavnopravnog samoodređenja BiH, ali bi bili spremni odmah dodati da, nažalost, *politička realnost* naše zemlje diktira sasvim drugačija rješenja. Hemon tome u prilog kaže sljedeće:

«...frazá 'politička realnost' obično služi kao izgovor onima koji 'predstavljaju konstitutivne narode' nauštrb njihovih pojedinačnih pripadnika. Frazetina 'politička realnost' implicira da je ono što se u Bosni dešava izvjesna vrsta elementarne nepogode. Nekako se stiglo do ove 'realnosti' i sad

¹¹ Aleksandar Hemon: «Pohvala Jasmili», Sarajevo: *Dani* 10.3.2006. (55).

nam valja sa njom deverati, pri čemu političke strukture tu dođu kao Crveni polumjesec/krst – one nisu tu da promijene ono što se ne može promijeniti, nego da pomognu preživjelim i da pospreme ruševine. Ali u realnosti - pojedinačnoj, ljudskoj - radi se zapravo o tome da oni koji su katastrofalnu 'realnost' konstruisali sada tvrde ili da se ništa ne može promijeniti ili, ako može, oni će je, polako, kad za to dođe vakat, promijeniti, ali ne puno. (...) Otud generalna politička pasivnost bosanskohercegovačkog građanstva: politika jednostavno funkcioniše na sasvim drugom nivou stvarnosti, koja običnom čovjeku ili ženi izgleda daleka i bezumna»¹².

Međutim, ako mi se, samom činjenicom moga vlastitog imena i pored svega ovog pripiše «bošnjački unitarizam», onda ću ponuditi svoju «najetničkiju (svoju najbošnjačkiju)» misao koju sam u stanju izreći. U svom uvodniku od 3.11.2005. Senad Avdić (*Slobodna Bosna*) zaključuje: «A šta je bio cilj velikosrpske, odnosno velikohrvatske agresije na BiH: konfrontiranje, a potom i razdvajanje naroda!» Što bi onda morao biti «strateški cilj», «vitalni nacionalni interes» bošnjačke politike: *prevazilaženje konflikta i ispreplitanje naroda!* Naravno da se bošnjački etnopolitičari svojski trude, s izvjesnim zakašnjenjem, da daju svoga udjela u konfrontaciji i razdvajanju, čime, kao i pomenuti Zovko, doprinose negiranju svojih konstitutivnih nacionalnih prava.

Ako se iz konteksta rečenog vratim malopredašnjem pitanju - da li u političkoj zajednici koja se fokusira na pravo naroda na samoodređenje istovremeno postizemo i ravnopravnost građana, i obrnuto, da li bi pomjeranjem težišta na pravo građanina na samoodređenje, težišta na etičku jednakost građana BiH svih ponaosob, dakle građana BiH bez obzira na njihove grupne lojalnosti, istovremeno bili u prilici da postignemo i koncepciju «ravnopravnosti naroda», ili «etničke jednakosti»? - mogli bismo zasigurno zaključiti sljedeće: u političkoj zajednici u kojoj dominira koncepcija «ravnopravnih naroda» (etničke jednakosti), osobito ako je „teritorijalizirana“, onemogućena je ravnopravnost građana. I ne samo to, već, kako smo vidjeli, proglašavanjem stanja etničke diskriminacije «prirodnim stanjem» vrši se opasna depolitizacija bosanskohercegovačkog građanina. Stanje stečeno hiperpolitizacijom etničkog principa sada postaje ne tek jedno u nizu političkih stanja, već, ni manje ni više, «prirodno stanje stvari», jedan fatalistički konstrukt za kojega retorika liberalne demokratije samo može biti prazna, «nerealna», naime, samo „teorija“. Još poraznije, «priroda» je ravnodušna prema umnosti, pa je svaki pokušaj kritičke analize tog «prirodnog stanja» interpretiran u dobronamjernom smislu kao naivan, utopijski, ili u malignom smislu, kao unitaristički. U tom smislu, vladajući etnopolitički poredak

¹² Ibid., 55.

pokazuje se u svom najvišem stadiju onečovječenja, neljudskosti, kako samo «priroda» zna biti nečovječna i neljudska. Još se očekuje da se taj neljudski, nepolitički poredak «nagradi» političkim priznanjem u formi onih ustavnih rješenja koja bi «uvažila političke / prirodne realnosti» na terenu. Pa tako danas govorimo o «nacionalizmu s ljudskim likom»¹³, isto onako beskorisno kako smo prije dvadeset godina počeli govoriti o «socijalizmu s ljudskim likom», kao da ne znamo da ne može postojati socijalizam i nacionalizam s ljudskim likom. To su dva totalitarna, kolektivistička poretka onečovječenja za koje je građanin koji je prethodno ispražnjen od bilo kakvog sadržaja samo prazan ljuštura podesna za svakojako ideološko manipuliranje. Zašto je to tako? Vjerovatno zbog toga što svako pozivanje na prava - bilo individualna, bilo kolektivna (klasa, nacija) - bez reference k etičkoj odgovornosti u njihovom provođenju osuđuje ta prava na podložnost manipulaciji. Tu nailazimo i na čudan paradoks: oni koji kritiziraju liberalnodemokratsku poziciju zbog toga što ona počiva na takozvanoj koncepciji apstraktnog, od socijalnog konteksta odsječenog individuumu, ne vide da je upravo jedan takav „apstraktni“ individuum krajnji proizvod kolektivističkih ideologija.

Da li bi, ipak, promjena ustavnopravnog okvira koja bi se fokusirala na etičkoj jednakosti implicirala i etničku jednakost? O tome možemo nagađati. Pejanović nudi jednu razložnu opciju. Poziv na izvorno dvostruko određenje na kojem on insistira u svjetlu ustavnih reformi i predstojećih integrativnih procesa u porodicu slobodnih europskih naroda za nas, kako to sugerira Pejanović, znači ponovo se vratiti državnom kontinuitetu Bosne koji je dvostruko određen, ali ovaj put ne favorizirajući jedno određenje nad drugim, kako predlaže Pejanović. Potrebno je u tom smislu, kako insistira profesor Pejanović, RACIONALNO odrediti što uistinu predstavlja vitalni nacionalni interes bosanskohercegovačkih naroda, to ustavno zaštititi i na taj način ga ograničiti, a ogromno polje političkog time osloboditi od etničke osnove političkog organiziranja, osloboditi ga za slobodnog građanina i njegovo političko interesno organiziranje¹⁴. Od osobitog značaja je, u tom

¹³ Jedan od tvoraca reinterpretacije nacionalizma s ljudskim likom je i bivši visoki predstavnik Paddy Ashdown koji je dugo pokušavao u nacionalistima vidjeti reformiste.

¹⁴ U međuvremenu, to se donekle pokušalo učiniti u prijedlozima amandmana na Ustav BiH od 25.3.2006. Istina, to ne znači da je posao oko precizne definicije ovih kolektivnih prava okončan. Preostaje još mnogo analiza da se uradi i da se vidi da li su, naprimjer, predložena kolektivna prava u skladu s katalogom ljudskih prava i sloboda izloženim u članu II. 3 Ustava BiH. Već na prvi pogled pravo veta na zaštitu vitalnog nacionalnog interesa predviđeno je za pravo *teritorijalne* organizacije. Bojim se da priznanje i davanje uopće relevancije pravu na teritorijalnu organizaciju bosanskohercegovačkih konstitutivnih naroda očito može biti upotrijebljeno za opravdanje postojećih i stvaranje novih etnički homogenih političkih teritorijalno-administrativnih jedinica. Mislim da je neproblematično i dovoljno općenito temeljno kolektivističko

smislu, ukazivati na pogubnost teritorijalizacije etničkog principa koja je uzrok svake nestabilnosti i nedemokratske prakse. Na taj način oni koji se opiru građanskom poretku i pravnoj državi neće imati nikakvog valjanog argumenta za prigovor jer kako mogu zaključivati o nečemu što u Bosni nikada nije bilo, a u Bosni nikada do sada nije bilo prave slobode. Dakle, Pejanović je na tragu pokušaja iznalaženja ravnoteže između ova dva određenja bosanskohercegovačke zajednice, koja se ogleda, s jedne strane, u limitiranju arbitrarnosti onog što bi bilo smatrano za «vitalni nacionalni interes», a s druge strane u ojačavanju pozicije građanina. Treba naglasiti da bi racionalno određenje onog što predstavlja vitalni nacionalni interes već moglo predstavljati značajnu pretpostavku za nadilaženje dominacije etničkog principa u sferi političkog organiziranja. Drugim riječima, samo racionalno određenje principa zaštite vitalnih nacionalnih interesa moglo bi predstavljati važan preduvjet za buduće racionalno uređenje države koje samim tim što je racionalno delegitimira iracionalnu «prirodnost» etnopolitike i na taj način potpuno je dokida.

Zbog toga smatram da ključ po kojem se postiže pravična izbalansiranost dvostrukosti određenja BiH kao zajednice ravnopravnih naroda i građana nije *etnički*, već *etički*, odnosno građanski. «Izazov za multikulturalnu demokratiju nije u tome da bude slijepa prema kulturama već da bude pravična prema svim individuama bez obzira na njihovo kulturno nasljeđe. Pravičnost, zauzvrat, favorizira demokratsku podršku onih kulturnih praksi koje su kompatibilne s poštovanjem prema individuama, odbijajući one prakse koje to nisu.»¹⁵ S druge strane, biti pravičan prema grupama zanemarujući individuum znači popločati put represiji i ugnjetavanju, pa stoga u biti samo je građansko društvo uistinu pluralno i podsticajno za razvoj kulturalnog pluralizma slaveći bogatstvo razlika. Etnički podijeljeno, konsociirano društvo, premda se na prvi pogled tako čini, to nije jer počiva na diktatu bezlične istosti. Zato je «najizravniji način odbrane kulturalnog opstanka upravo odbrana ljudskih prava»¹⁶, a ne isključivo kolektivnih prava. Dvostruko određenje BiH tako će, po mom mišljenju, doći do izražaja samo ako etničku jednakost potčinimo etičkoj jednakosti svih i svakoga u BiH. «Ljudska prava su instrumenti zaštite i poštovanja individua kao kreativnih

pravo sva tri konstitutivna naroda da budu zastupljeni u zakonodavnim, izvršnim i sudskim organizacijama, te da imaju jednaka prava učešća u procesima donošenja odluka. Ali, kada se ono pojača drugim - teritorijalnim pravom, odnosno kada se ono «teritorijalizira» ili «uzemlji», tada nastaju problemi: diskriminatorne i segregacijske prakse prema individualnim pravima te kolektivnim pravima «drugih».

¹⁵ Amy Gutmann, *Identity in Democracy* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003), 57.

¹⁶ Ibid., 77.

subjekata. Demokratske države, stoga, trebaju dati prioritet osnovnim pravima nad zahtjevima kulturalnih grupa koji su inkompatibilni s tim pravima, bilo da se grupa naziva nacijom, kulturom ili samom državom.»¹⁷

* * *

Slobodan Jovanović, jedan od velikosrpskih ideologa, između ostaloga rekao je sljedeće: «...ima slučajeva (u kojima je) spas naše otadžbine uslovljen gubljenjem naše duše... Izbor između nemoralnog patriotizma i nepartijske moralnosti ostaje uvijek mučan i bolan»¹⁸. Čini mi se, nakon svega, nakon petnaestogodišnje etno-nacionalističke vladavine, progona, genocida, destrukcije, diskriminacije i segregacije, da je, kada je BiH u pitanju, slučaj obrnut: spas bosanskohercegovačke 'otadžbine', danas više no ikada, uvjetovan je 'očuvanjem duše'. Namjesto *nemoralnog patriotizma*, koji se kroz izazivanje nasilja i održavanja etno-homogenizacijskih procesa upotrebljava za dovršenje etno-teritorijalizacije kao ključnog preduvjeta za stvaranje nacionalne države na tlu BiH, treba odabrati *nepartijsku moralnost*. Vidjeli smo u tekstu da su etno-političke kvazidržavne tvorevine na tlu BiH u svojoj osnovi nemoralne. Upravo zato se i slažem s tvrdnjama zagovornika konsocijacije koji smatraju da se zastarjeli mehanizam tvorbe nacionalnih država iz europskog 19. stoljeća ne može primijeniti u Bosni i Hercegovini. Ali isto tako smatram da je shvaćanje da je građansko uvijek jednonacionalno zastarjelo. Bit će samo da taj izbor očuvava naše duše. Mučninu i bol zbog toga izbora, čini mi se, osjetit će samo etnopolitički poduzetnici koji žive i profitiraju od nemoralnog patriotizma. Rješenje problema s Bosnom i Hercegovinom izgleda da je uvijek podrazumijevalo moralno-politički, a ne nemoralno-patriotski izbor, i 1943. godine i danas.

¹⁷ Ibid., 79.

¹⁸ Nagorka Idrizović, «Srpski nacionalni posjed», *Oslobođenje*, Sarajevo, 8.4.2006 (str. 25).